

verhalen zoals dat van de hoogleraar die op de kathedraal stierf, moedig maar droevig mompelend 'Actum est mecum!'.

Een klinkende hommage aan het levenswerk van Akkerman is het artikel van Pierre Tuynman en Mare van der Poel over een Neolatijns gedicht van de zeventiende-eeuwse Poolse humanist Mathias Casimir Sarbiewski. De besproken ode verwijst heel uitdrukkelijk naar Horatius' *Ode* 2.9, tot voor kort steeds gelezen als een troostdicht. Daardoor vertaalde P. C. Hoofd ook Sarbiewski's gedicht in die sfeer. De vergelijking van Horatius' ode met Sarbiewski's prachtige verzen toont nu echter voor het eerst duidelijk aan waarom Horatius' ode geen troostdicht is. Zo blijven de grote humanisten ons helpen de klassieken beter te verstaan.

Natuurlijk moet een bundel voor Akkerman ruim aandacht besteden aan Spinoza, voor wiens werk hij zoveel verdiensten heeft. Vijf themata komen aan de orde: Spinoza's opvattingen over taal en communicatie (Filippo Mignini), het probleem van het vertalen van meervoudig te duiden woorden als *mens*, *anima*, *spiritus* (Pierre-François Moreau), Spinoza over de verdraagzaamheid (Piet Steenbakkers), de vraag of we bij de grote filosoof al mogen spreken van een theodicee zoals bij Leibniz (Jacqueline Lagrée), en de geschiedenis van een bijzonder exemplaar van Spinoza's *Tractatus theologico-politicus* (Theo van der Werf). Het zijn boeiende bijdragen, maar ik moet hier volstaan met ze te noemen.

Drie artikelen over Latijnse en Neolatijnse studiën sinds eind achttiende eeuw besluiten de reeks huldeblijken. Gerda Huisman laat zien hoe het Latijnse onderwijs in het revolutionaire Parijs ook in ons land invloed had, en Zweder von Martels geeft een overzicht van de 'begravenis en wederopstanding' van het Neolatijn, waarbij het stervensproces uitvoerig, maar de verrijzenis niet of nauwelijks aan de orde komt. Een kostelijke appendix tenslotte vormen de Latijnse namen en termen die Akkerman bedacht voor de doctoraalgetuigschriften van zijn Groningse Alma Mater.

Wat helaas ook weer in deze feestbundel ontbreekt, is een register. Dit soort boeken bevat dikwijls veel waardevol wetenschappelijk materiaal, dat het verdient om middels een register snel opgezocht te kunnen worden. Dat geldt zeker ook voor de 'bundel Akkerman', waarvan deze helaas te korte bespreking hopelijk aantoonde, dat het een rijk gevarieerde verzameling niet zelden knappe wetenschappelijke essays is, een welverdiend feestelijk eerbetoon aan de erudiete humanist en leermeester van zovelen.

C. S. M. Rademaker

J. van den Berg, *Religious currents and cross-currents. Essays on early-modern protestantism and the protestant enlightenment*, J. de Bruijn, P. Holtrop, E. van der Wall, ed. (Studies in the history of christian thought XCV; Leiden, Boston, Keulen: Brill, 1999, xii + 284 biz., f150,-, ISBN 90 04 11474 2).

De kerkhistoricus Jan van den Berg kan terugzien op een lange en produktieve carrière, en het einde daarvan is gelukkig nog niet in zicht. Zoals blijkt uit het bibliografische overzicht over de jaren 1987-1998 dat achterin deze bundel is opgenomen, publiceerde hij alleen al sedert zijn emeritaat in 1987 zo'n dertig artikelen. De zestien artikelen in deze bundel, die dateren uit de periode 1973-1994, vormen dan ook slechts een kleine selectie uit zijn oeuvre.

Al lang voordat dat mode werd, deed Van den Berg aan 'internationalisering' in de geesteswetenschappen. Aanvankelijk was dat misschien wel een beetje een noodsprong, want aan de Nederlandse theologie van de achttiende eeuw is niet erg veel te beleven, vindt Van den Berg

ook nu nog: 'In general, protestant theology as it was cultivated in the Netherlands in the eighteenth century was not what may be called exciting'. In achttiende-eeuws Engeland was dat wel anders, en hij promoveerde in 1953 dan ook op een studie naar de 'evangelicals' en de zendingbeweging in Groot-Britannië. In later werk richtte Van den Berg zijn aandacht wel op Nederland, maar hij deed dat steeds vanuit internationaal perspectief— vanuit zijn belangstelling voor en ongeëvenaarde kennis van de wisselwerking tussen het Engelse en Nederlandse protestantisme, en de Europese geschiedenis van de protestantse Verlichting.

In Van den Bergs korte inleiding bij deze bundel onderscheidt hij twee tendensen in het protestantisme van de zeventiende- en achttiende eeuw. Enerzijds waren er pogingen om de erfenis van de hervorming te consolideren, maar anderzijds was er behoefte om deze erfenis kritisch te evalueren, wat soms uitmondde in het ontstaan van nieuw en radicaal gedachtegoed. De Engelse puriteinen en de Nederlandse representanten van de nadere reformatie stonden in de ene traditie, in de andere bevonden zich veel van de Engelse dissenters, en de radicale groepen doopsgezinden, remonstranten, collegianten en socinianen die in de Republiek zo rijkelijk vertegenwoordigd waren.

Er was een intensief intellectueel verkeer tussen Engelse en Nederlandse geestverwanten, al maakt Van den Berg ons er op attent dat zij bij elkaar niet altijd de weerklank vonden die ze verwachtten. Zo was de Engelse delegatie bij de synode van Dordt maar weinig gesticht door de contraremonstrantse standpunten, en bleken onberispelijk orthodoxe Nederlandse theologen rond 1688 op hun beurt geen bezwaar te hebben tegen allerlei anglicaanse trekjes die hun presbyteriaanse geestverwanten volstrekt onverteerbaar vonden. Maar ook in het 'arminiaanse' kamp was men het niet altijd eens. Sommige Engelse bewonderaars van Grotius hadden grote moeite met het feit dat deze de paus en de antichrist niet langer met elkaar wenste te vereenzelvigen.

Daarnaast waren er, zo laat Van den Berg zien, allerlei mensen en ideeën die zich niet gemakkelijk onder de ene of de andere traditie lieten rangschikken. Daaronder waren de piëtisten, die zowel in het ene als het andere kamp terug te vinden waren, en de millennariërs, wier ideeën nog zo verassend *de rigueur* waren. Het was ook dit millenarisme dat vaak ten grondslag lag aan de levendige belangstelling voor het jodendom die zoveel protestantse denkers, zowel die van conservatieve als van innovatieve inslag, aan de dag legden. Van den Bergs artikelen over dit millenarisme en de protestantse contacten met het jodendom zijn wat mij betreft de mooiste in deze bundel.

Van den Berg presenteert zijn immense geleerdheid met grote bescheidenheid, en is uiterst terughoudend in het formuleren van veelomvattende conclusies. Het is misschien wel om die reden dat hij er niet toe is overgegaan om een wat langer inleidend stuk voor deze bundel te schrijven, en eens nader te analyseren wat er nu eigenlijk veranderd is in de vijftig jaar dat hij in dit vakgebied actief is. De lezer kan nu wel *vermoeden* dat Van den Berg vandaag de dag minder aarzelend is over het bestaan van een Nederlandse Verlichting dan in 1973, maar het is uit deze bundel niet makkelijk te distilleren hoe dat zo gekomen is. En wat vindt hij van de historiografische aardverschuiving die zich de laatste decennia heeft voltrokken in de Engelse religiegeschiedenis van de zeventiende eeuw? Blijkens zijn voetnoten heeft Van den Berg die verschuiving gevolgd, maar het is niet makkelijk te volgen hoe die zijn lezing van de Engelse ontwikkelingen heeft veranderd. Misschien dat zo'n analyse er bij een andere gelegenheid nog eens van komt, maar ook als dat niet het geval is, hebben Engelstalige lezers nu makkelijker toegang tot het werk van een groot kerkhistoricus. Ze zullen daarbij wel heen willen stappen over het feit dat het Engels in enkele van de artikelen meer correctie had behoeft. Maar het siert Brill niet dat het, ondanks subsidies van de Thijssen-Schoute stichting en Hendrik Mul-

ler's vaderlandsch fonds, zo weinig aandacht heeft besteed aan de eindredactie van een boek als dit. Van den Berg en zijn werk verdienen beter.

Judith Pollmann

W. Blockmans, M. Boone, Th. de Hemptinne, ed., *Secretum scriptorum. Liber alumnorum Walter Prevenier* (Leuven, Apeldoorn: Garant, 1999, 382 blz., f74,-, ISBN 90 5350 68 2).

Onder de beoefenaren van de Middeleeuwse geschiedenis geniet de zogenaamde Gentse school een grote reputatie. Terecht. Het werk van Pirenne, Ganshof, Dhondt, Van Werveke, Strubbe, Van Caenegem en anderen is van grote kwaliteit en heeft de Gentse mediëvistiek een internationale faam bezorgd. Kenmerkend voor de Gentse school is de combinatie van een ambachtelijke oriëntatie op het middeleeuwse bronnenmateriaal en de durf om nieuwe inzichten, nieuwe werkwijzen of grote syntheses te presenteren. Op dit laatste punt onderscheiden de Gentenaren zich van de Nederlandse mediëvistiek die (in het algemeen gesproken) dikwijls wat schroomvallig staat tegenover nieuwe werkwijzen en/of het schrijven van een grotere synthese.

Eén van de historici die gedurende de laatste drie decennia het gezicht van de Gentse school mede hebben bepaald, is Walter Prevenier. Vanaf 1971 tot aan zijn emeritaat op 1 oktober 1999 was Prevenier hoogleraar in de hulpwetenschappen en de historische methode. In zijn wetenschappelijk werk zijn twee belangrijke aandachtsgebieden te ontdekken. In de eerste plaats het voor de mediëvistiek zo belangrijke terrein der hulpwetenschappen (paleografie, chronologie en oorkondenleer) en daarnaast de sociale en politieke geschiedenis van de Nederlanden gedurende de Bourgondische periode. In de 33 jaar dat Prevenier aan de universiteit verbonden is geweest, zijn er 135 mediëvisten bij hem afgestudeerd en werden er tussen 1973 en 1999 onder zijn leiding 13 proefschriften verdedigd.

Bij zijn emeritaat hebben 16 promoti van Prevenier hun *maître* een *livre d'hommage* aangeboden onder de titel *Secretum scriptorum* (Het geheim ('mysterie' wellicht?) der geschriften). Alle auteurs hebben een bijdrage geleverd op het terrein van hun proefschrift. In een poging om wat eenheid in de bundel te brengen heeft de redactie de artikelen ondergebracht in drie rubrieken: hulpwetenschappen, sociale geschiedenis en stadsgeschiedenis van de late Middeleeuwen en laatmiddeleeuwse instellingengeschiedenis (niet toevallig de terreinen van Preveniers wetenschappelijke arbeid). De goede bedoelingen ten spijt doet zo'n rubricering toch wat geforceerd aan. Zo zijn er bijvoorbeeld in de afdeling hulpwetenschappen artikelen ondergebracht over de twaalfde-eeuwse politieke geschiedenis van Brabant (Croenen), over *cartularia* (registers met afschriften van oorkonden) en hun historische betrouwbaarheid (Van Synghel), over de dictaatkenmerken van dertiende-eeuwse Middelnederlandse oorkonden (Leroy), over vijftiende-eeuwse vrouwelijke kopiïsten (De Hemptinne), over het gebruik van het Nederlands en het Frans in Brussel voor 1794 (De Ridder) en over een negentiende-eeuws wetenschappelijk debat over editietechniek (Vleeschouwers). Al deze onderwerpen hebben stellig met hulpwetenschappen te maken, maar dat geldt evenzeer de artikelen in de andere rubrieken.

Mag er op de rubricering van de artikelen in de bundel misschien wat zijn af te dingen, dat is zeer zeker niet het geval waar het het wetenschappelijke niveau van de opstellen betreft. Zij geven een mooi overzicht van de aandachtsgebieden van Preveniers *alumni*, van de nieuwe ontwikkelingen op de onderscheiden terreinen van historisch onderzoek en ze bevatten veelal de resultaten van recent onderzoek. Zo is bijvoorbeeld het onderzoek naar de positie van de vrouw in de late Middeleeuwen sterk vertegenwoordigd in deze bundel. Ik noemde al het